

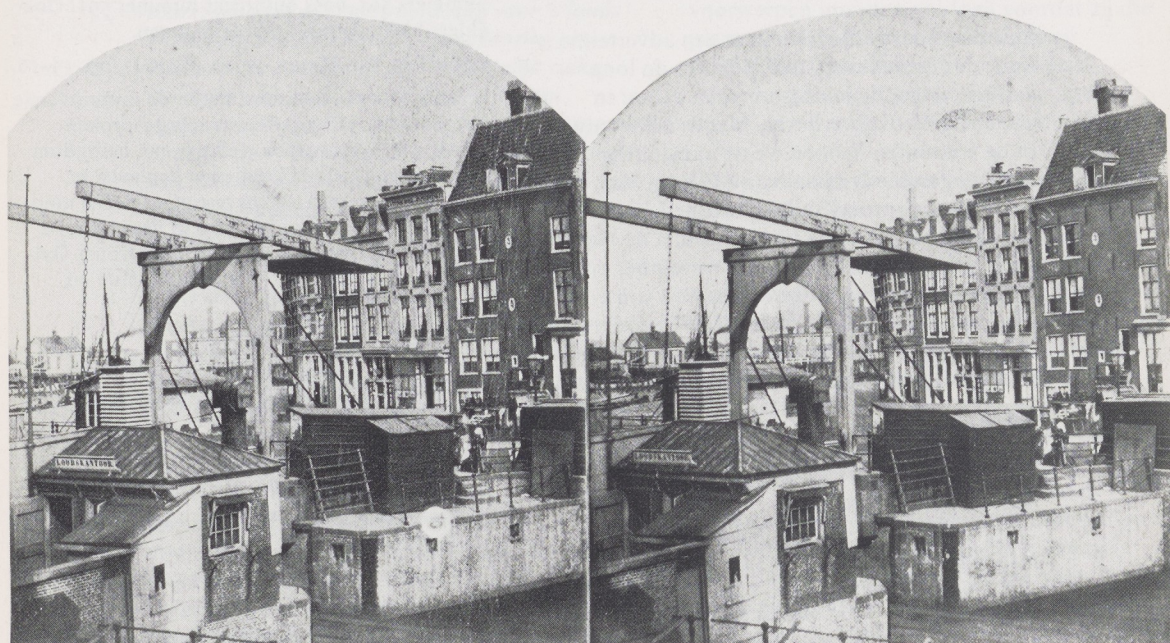
J. F. Heijbroek

Werken naar foto's. Een terreinverkenning

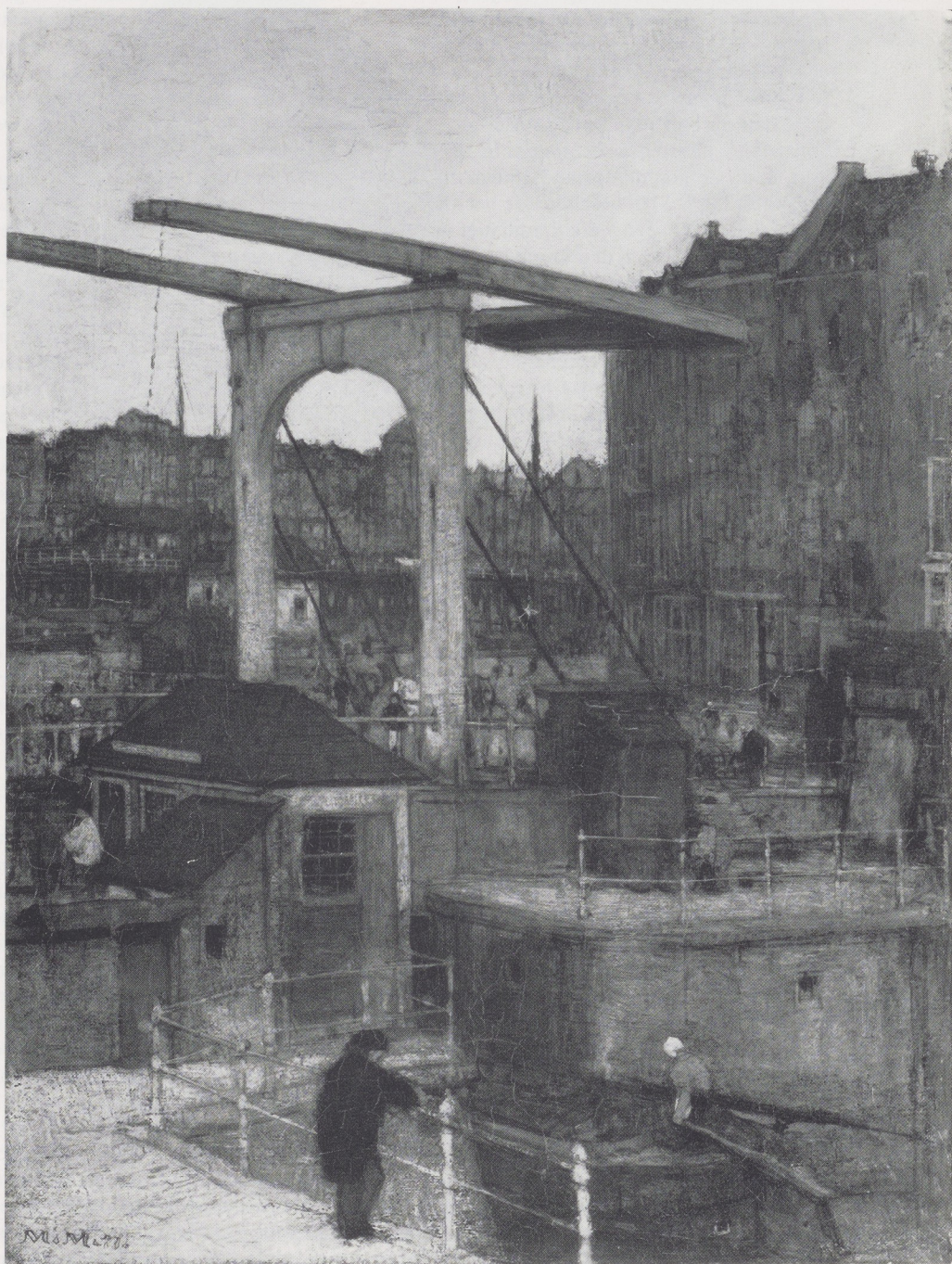
Nederlandse kunstenaars en de fotografie in het Rijksmuseum*

Op 27 juni 1860 bezochten de twintigjarige Matthijs Maris, zijn twee jaar oudere broer Jacob en de schilder G. L. Kiers, Amsterdammer maar in die tijd ook in Den Haag gevestigd, het Rijksmuseum dat toen nog gehuisvest was in het Trippenhuys aan de Kloveniersburgwal.¹ Over hun impressies van dit bezoek is niets bekend. Jacob heeft sindsdien veel schilderijen, tekeningen en aquarellen van onze hoofdstad gemaakt.

Beroemd zijn onder meer de gezichten op de Buitenkant met de Schreierstoren waarbij hij het niet zo nauw nam met de topografie. Matthijs, daarentegen, maakte slechts één schilderijtje met een Amsterdams stadsgezicht, het z.g. *Souvenir d'Amsterdam* (inv. A2704-afb. 2). De titel heeft indertijd nogal wat kunsthistorici ertoe verleid te beweren, dat dit werk gebaseerd zou zijn op schetsjes die hij tijdens zijn bezoek in 1860 had gemaakt.

Afb. 1 (linksonder). De Nieuwe Haarlemse Sluis, 1859,
Stereofoto door P. Oosterhuis.
Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam.
Afb. 2 (onder). Matthijs Maris, De ophaalbrug. Doek
46,5 × 35 cm. Gesigneerd en gedateerd MM 71.
Rijksmuseum, Amsterdam.

Deze veronderstelling is onjuist gebleken.² In brieven aan de kunsthandelaar W. J. G. van Meurs heeft Maris uitgelegd dat hij *De Ophaalbrug*, zoals hij het stukje zelf noemde, had gemaakt naar een stereofoto, die hij in een 'photografie winkeltje' had gekocht. De foto bleek gemaakt te zijn door P. Oosterhuis en te dateren van 1859 (afb. 1). Maris contereftte het stadsgezichtje pas in 1871, kort na de Commune-opstand, tijdens zijn verblijf in Parijs.³ Hij beschouwde het als een 'potboiler', d.w.z. een werk dat hij niet van ganser harte maar om den brode had gemaakt.⁴ Hij volgde de foto, die hij tijdens zijn Amsterdamse bezoek van 1860 had gekocht, vrij nauwkeurig. Op de voorgrond zien we de nieuwe Haarlemmersluis bij het Singel met de houten ophaalbrug en rechts de huizen aan de Haringpikkerij. Achter de Nieuwe Stadsherberg en het havenhuisje van de Oude Jachthaven aan het IJ schilderde hij een rij hoge huizen. 'Al die huisjes in het verschieft waren er niet,' schreef hij aan Van Meurs. 'Die heb ik er bij gelapt, met die lange brug geloof ik. Als dat alles er nou is, dan ben ik een goeije profeet geweest.' *De Ophaalbrug*, 'waar ik nooit de werkelijkheid van gezien heb, nog idée had om te doen', voltooide hij in zeven dagen.⁵ Dit schilderijtje is een van de vroegste Nederlandse voorbeelden in het Rijksmuseum van het werken naar een fotografisch voorbeeld.

Het werken naar foto's was onder Nederlandse kunstenaars gangbaar in de tweede helft van de 19de eeuw. Er werd echter weinig over gesproken, laat staan openlijk over geschreven, aangezien de fotografie maar al te vaak als iets onartistieks werd beschouwd. Dat blijkt niet alleen uit publikaties van bijvoorbeeld Albert Plasschaert⁶, maar ook uit een enquête die in 1900 onder een aantal beeldende kunstenaars werd gehouden. De respons was gering en slechts één kunstenaar liet zich positief uit over de artistieke waarde van de fotografie. Dat was de Haagse etser en schilder Philippe Zilcken die schreef: 'In antwoord op Uwe circulaire, is mijn vaste mening deze: Voor mij is fotograferen wel degelijk een kunst, want de eigenschappen, die een werk tot kunstwerk verheffen, n.l.: persoonlijke opvatting, keuze, smaak, gevoel,

gevoegd bij kennis, – deze alléén brengen een mooie fotografie tot stand. Het toestel is een machine, maar de passie en de gevoeligheid van temperament van de fotograaf kunnen de machinale werking van het toestel wijzigen, influencieren, en zodoende kan, door middel van een schijnbaar onpersoonlijke bewerking, een waar kunstwerk ontstaan.'⁷ Ook van Lourens Alma Tadema is bekend dat hij de fotografie een warm hart toedroeg, getuige zijn uitlatingen in het tijdschrift *Lux* van 1892 waarin hij verklaarde: 'Ik ben overtuigd dat de camera een hoogst gezonden en nuttigen invloed op de schilderkunst heeft uitgeoefend. Zij heeft het grootste nut voor schilders.'⁸ Bij het insceneren van enkele werken maakte Tadema af en toe gebruik van foto's.⁹ De meeste van Zilckens en Tadema's generatiegenoten hadden echter geen goed woord over voor de fotografie of zij lieten zich er niet over uit. Dat er toch wel degelijk belangstelling voor bestond onder enkele van hun Nederlandse vakbroeders, blijkt onder meer uit het feit dat Jozef Israëls, Louis Apol, Taco Mesdag en Charles Rochussen hebben deelgenomen aan het jureren van fotowedstrijden en -tentoonstellingen.¹⁰ Bovendien waren verscheidene Hollandse kunstenaars enthousiaste amateurfotografen. Men denke bijvoorbeeld aan George Hendrik Breitner,¹¹ Willem Witsen¹² en Philippe Zilcken.¹³

Portretten

Het Rijksmuseum bezit verschillende voorbeelden van schilderijen, aquarellen, tekeningen en prenten waaraan foto's ten grondslag liggen. Het genre waarin dit het meest voorkomt zijn portretten. Wanneer de te portretteren persoon was gestorven, was een foto van de overledene immers een van de aangewezen hulpmiddelen. Een goed voorbeeld hiervan in de schilderijencollectie is het portret dat J. H. Neuman maakte van de dichter Jacques Perk, die in 1881 op 22-jarige leeftijd was overleden (inv. A2807-afb. 3). Voor dit schilderij gebruikte hij een foto van de Amsterdamse fotograaf A. Greiner uit maart 1880 (afb. 4). Het portret is een vrij getrouwe kopie van de foto geworden. Van dezelfde kunstenaar bezit het Rijksmuseum

Afb. 3. J. H. Neuman, Portret van Jacques Perk. Doek 80 x 60 cm. Gesigneerd en gedateerd J. H. Neuman 1882. Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 4. Portret van Jacques Perk, maart 1880. Foto A. Greiner. Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 's-Gravenhage.

een portret van de politicus mr. Jan Heemskerck Azn. (inv. A3139-afb. 5). Hij verrichtte op 13 juli 1885 de officiële opening van het nieuwe museumgebouw. Van deze staatsman maakte de fotograaf H. W. Wollrabe een foto die als model heeft gediend voor het schilderij van Neuman (afb. 6). Door een vrij weelderige hardos en een minder gerimpeld gelaat is deze staatsman op het schilderij aanzienlijk geflatteerder afgebeeld dan op de foto. Het portret van Heemskerck Azn. is in 1896, een jaar voor zijn dood, geschilderd. Wanneer de foto werd gemaakt, is mij niet bekend. Een ander voorbeeld zijn de portretten van de heer en mevrouw Hülsmann-Sonnenschein, de vader en moeder van mevrouw A. C. M. H. Kessler-Hülsmann (inv. A3358 en A3359-afb. 7 en 8), die in 1940 een collectie schilderijen aan het Rijksmuseum schonk waaronder Rembrandts *Oosterling*. De portretten die Antoon van Welie van haar ouders maakte, zijn volledig gebaseerd op foto's: dat van haar vader uit 1937 op een foto van de Haagse fotograaf W. H. Idzerda (afb. 9) en dat van haar moeder uit 1926 op

een foto van Koene & Büttinghausen (afb. 10). Beide geportretteerden waren al in de eerste decennia van deze eeuw overleden.¹⁴ Voorbeelden van naar foto's geschilderde portretten zijn vermoedelijk in vrij ruime mate aanwezig in de verzameling van het Rijksmuseum. Men denke aan het portret dat Thérèse Schwartze maakte van F. D. O. Obreen (inv. A2724-afb. 11), de hoofddirecteur van het Rijksmuseum en directeur van het Rijksmuseum van schilderijen (1883-1896). Het is gebaseerd op een sterk getoucheerde foto van Koene & Büttinghausen (afb. 12). Een ander portret dat de schilder H. A. Sangster direct aan een foto ontleende, is de beeltenis van de toneelspeler J. H. Albrecht (inv. A1966-afb. 13 en 14). Hoewel Jozef Israëls regelmatig naar foto's werkte,¹⁵ is zijn portret van de toneelspeler Louis Jacques Veltman (inv. C570) naar het leven geschilderd, zoals uitvoerig wordt beschreven in een artikel in *Eigen Haard*.¹⁶ Misschien maakte hij terloops gebruik van één van de bij dit artikel afgebeelde foto's, maar aantoonbaar is het niet.

Afb. 5. J. H. Neuman, Mr. Jan Heemskerk Azn. Doek 70,5 x 58 cm. Gesigneerd en gedateerd J. H. Neuman f1896. Rijksmuseum, Amsterdam.

Door de geheimzinnigheid die dikwijls rond het werken naar foto's hing, is nauwelijks bekend hoe de Nederlandse kunstenaars het fotografisch materiaal gebruikten. In Frankrijk werden de foto's op allerlei ingenieuze manieren op het doek of paneel geprojecteerd. Op grond van enkele bewaard gebleven brieven van Hollandse kunstenaars mogen we aannemen dat zij dit soort ingewikkelde procédés niet toepasten, maar de foto meestal als een soort geheugensteuntje gebruikten.

Ook in de tekeningen- en grafiekverzameling van het Rijksprentenkabinet zijn verschillende voorbeelden aanwezig van naar foto's gemaakte portretten. Zo werden in opdracht van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, meestal bij de dood van een van de leden, portretten in prent gebracht. Dat de kunstenaar dikwijls aangewezen was op foto's blijkt onder andere uit de beeltenissen van de verzamelaar en antiquaar Frederik Muller, van de oprichter van het tijdschrift *Oud Holland* A. D. de Vries Azn en

Afb. 6. Portret van Jan Heemskerk Azn. Foto H. W. Wollrabe. Stichting Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage.

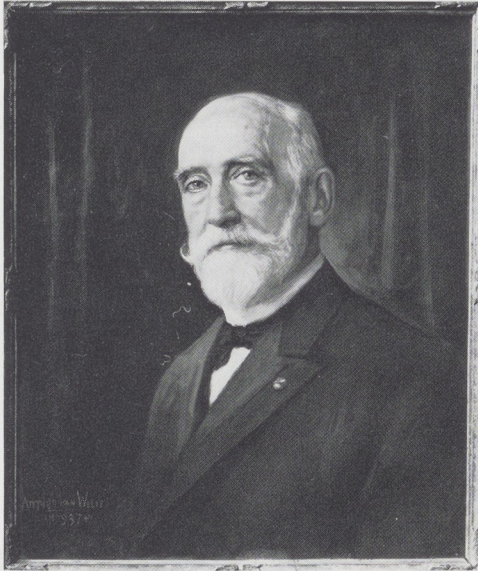

van de collectionneur Jacob de Vos Jbnz door P. J. Arendzen (afb. 15 en 16).

Onder de lithografen werkten vooral de Dordtse fotograaf en beeldend kunstenaar Leonard de Koningh jr. en de productieve portretlithograaf J. P. Berghaus veelvuldig naar daguerreotypieën. Berghaus vermeldde regelmatig onder zijn prenten dat hij een portret vervaardigd had naar een daguerreotypie van onder andere L. Springer of A. A. Vermeulen. Van die daguerreotypieën zijn tot nu toe geen voorbeelden teruggevonden. De Koningh werkte af en toe naar foto's die hij zelf had gemaakt. Van de lithograaf W. B. IJzerdraad bevindt zich in de verzameling van het Rijksprentenkabinet een bestelbon met de mededeling dat men 'het portret van den weleerwaarden zeer geleerden heer K. F. Ternooy Apèl, predikant te Delft, kan bestellen. Dit portret, naar een fraaije photographie, door den Heer Polman bepaaldelijk daarvoor genomen, is keurig gelithographieerd...' (afb. 17). August Allebé werkte herhaaldelijk naar foto's. Een van zijn

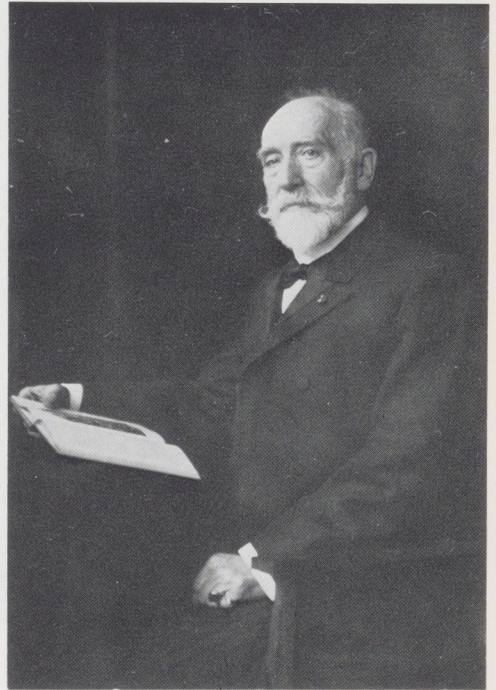
Afb. 7 (boven). A. van Welie, J. H. H. Hülsmann. Doek 62 × 53 cm. Gesigneerd en gedateerd Antoon van Welie Ft 1937. Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 8 (onder). A. van Welie, Mevrouw J. M. C. J. Hülsmann-Sonnenschein. Doek 63 × 53 cm. Gesigneerd en gedateerd Antoon van Welie Ft 1926. Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 9 (boven). Portret van J. H. H. Hülsmann, 1906. Foto W. H. Idzerda. Particulier bezit.

Afb. 10 (onder). Portret van mevrouw J. M. C. J. Hülsmann-Sonnenschein, ca. 1905. Foto Koene en Büttinghausen. Particulier bezit.

Afb. 11. Th. Schwartz, F. D. O. Obreen. Doek 87 × 80 cm.
Gesigneerd Th. v. D.S. Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 12 (rechts), F. D. O. Obreen, hoofddirecteur van het
Rijksmuseum (1883-1896). Foto Koene en Büttinghausen.
Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 13. H. A. Sangster, J. H. Albregt. Doek 79,5 × 62 cm.
Gesigneerd Sangster. Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 14 (rechtsonder). De toneelspeler J. H. Albregt.
Reproductie van een anonieme foto. Stichting Icono-
graphisch Bureau, 's-Gravenhage.

Afb. 15. P. J. Arendzen, Jacob de Vos Jbzn. Ets
232 × 173 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
Afb. 16 (rechtsboven). Portret van Jacob de Vos Jbzn.,
1867. Fotograaf M. Verveer. Amsterdams Historisch
Museum, Amsterdam.

Afb. 17 (linksonder). Bestelbiljet voor portret van K. F. Ternooy Apèl door W. B. IJzerdraad. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

BESTELLINGLIJST
VAN HET PORTRET VAN
DEN WELEERWAARDEN ZEER GELEERDEN HEER
K. F. TERNOOY APÈL,
PREDIKANT TE DELFT.

Dit portret, naar eene fraaije photographie, door den Heer POLMAN bepaaldelijk daarvoor genomen, is keurig gelithografeerd, van eene treffende gelijkens, en zal in den loop der maand Augustus e. k. worden uitgegeven door H. KOSTER, Boekverkooper der Koninklijke Akademie te Delft.

De intekenprijs is: op gewoon papier f 1.50.
" op Chineesch papier. 2.00.
" voor proefdrucken op groot papier. 2.50.

N A M E N.	W O O N P L A A T S E N.	G E T A L E X E M P L A R E N.		
		GEWOON PAPIER.	CHIN. PAPIER.	PROEF-DRUK.

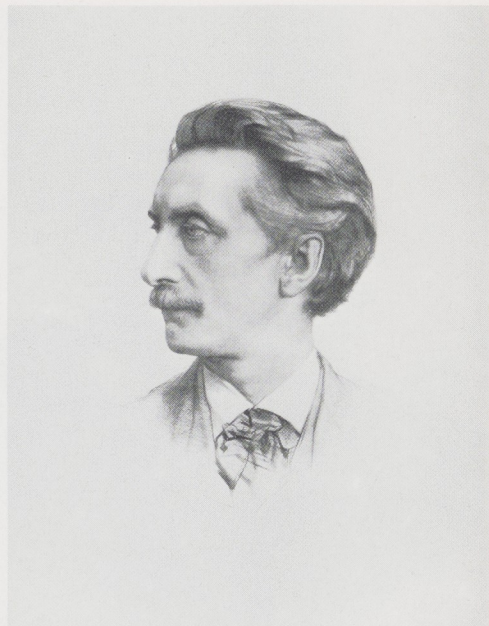
bekendste gelithografeerde portretten waaraan een geretoucheerde foto van Boussaud Valadon ten grondslag ligt, is dat van Multatuli uit 1874 (afb. 18 en 19).¹⁷ De foto is ca. tien jaar eerder gemaakt. In Knoefs artikel over 'Het grafische werk van A. Allebé' worden nog enkele voorbeelden genoemd.¹⁸ Ook Jan Veth gebruikte foto's. Toen P. L. Tak in 1907 onverwacht overleed, maakte Veth voor het weekblad *De Kroniek* een lithografisch portret van hem dat hij ontleende aan een groepsfoto van de Amsterdamse fotograaf B. van der Heide (afb. 20 en 21), genomen tijdens de zomer van 1892 ten huize van Jan Veth in Bussum.¹⁹ De datering op de litho (1907) is misleidend aangezien Veth Tak heeft weergegeven zoals hij er vijftien jaar voor zijn dood uitzag. Er zijn in de collectie van het Rijksprentenkabinet ook verschillende voorbeelden van portretten die geëitst of getekend zijn naar foto's, zoals de beeltenissen van Paul Verlaine, vervaardigd tijdens zijn bezoek aan Nederland in november 1892. Gedurende dit bezoek werden er in Den Haag foto's van hem

Afb. 18. De schrijver E. Douwes Dekker, ca. 1864. Foto Boussaud Valadon.

Afb. 19 (rechtsboven). A. Allebé, E. Douwes Dekker, 1874. Litho 278 × 205 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 20 (onder). Groepsfoto van B. van der Heide uit 1892 met v.l.n.r. P. L. Tak, A. Derkinderen, ?, A. Veth-Dirks, J. Veth en R. N. Roland Holst voor de serre van de woning van Veth in Bussum. Brievenarchief Jan Veth, Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 21 (onder). Jan Veth, P. L. Tak, 1907. Litho (proefdruk) 288 x 175 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

genomen door Philippe Zilcken en in Amsterdam door Willem Witsen. Zilcken en vermoedelijk ook Jan Veth brachten Verlaine in prent op grond van foto's van de Haagse gastheer.²⁰ Isaac Israëls maakte naar alle waarschijnlijkheid een van zijn zwartkrijt-tekeningen van *Le Pauvre Lélian* (inv. 1934:337) naar een van de foto's van Witsen (afb. 22 en 23).²¹ Witsen zelf heeft slechts een enkele keer gebruik gemaakt van zijn eigen foto's bij het maken van een portret. Het beroemdste voorbeeld is zijn geëtste portret van Willem Kloos (afb. 24 en 25).²²

Een genre-tafereel

Niet alleen bij portretten maar ook bij genre-tafereelen zijn foto's als hulpmiddel gebruikt. Tijdens de Bakker Korff-tentoonstelling van 1982 in de Lakenhal te Leiden werden enkele daguerreotypieën

geëxposeerd uit de nalatenschap van de kunstenaar. Een ervan bleek de foto te zijn die als voorbeeld heeft gediend voor *De Taartebakster* (beter: *De Wafelbakster*) in het Rijksmuseum (inv. A3070-afb. 26). Op grond van deze daguerreotypie (afb. 27) blijkt hoe de schilder het tafereeltje esceneerde. Op een houten blok met een stapeltje boeken erop had hij een soort koperen pan geplaatst met daarin voorwerpen die leken op brandende kooltjes. Het model zit gehurkt met een wafelijzer in haar handen dat zij boven de kooltjes houdt. Bakker Korff heeft slechts hier en daar op zijn schilderij veranderingen aangebracht in het decor. Met de koperen pan wist hij kennelijk niet goed raad; op het schilderij valt deze dan ook bijna van de kist waar hij haar op geplaatst had. Van deze schilder is bekend dat hij regelmatig naar foto's werkte.²³ Of hij die zelf maakte, is niet met zekerheid vast te stellen. We mogen aannemen van wel aangezien de daguerreotypieën afkomstig zijn uit zijn ateliernalatenschap. Van Bakker Korff is eveneens bekend dat hij in de jaren 1870-1880 op metaal geplakte foto's beschilderde (de z.g. photo-peinture). Hiervan bezit het Rijksmuseum – voor zover bekend – geen voorbeeld. Meestal komt deze techniek pas bij restauraties aan het licht.

Stadsgezichten

Een van de bekendste voorbeelden van een schilder die zelf veel heeft gefotografeerd en deze foto's gebruikte als uitgangspunten voor aquarellen en schilderijen, is George Hendrik Breitner. Het Rijksmuseum bezit verschillende specimina. Een aantal is al eens in dit tijdschrift behandeld.²⁴ Ook in de publikaties *Breitner als fotograaf* en *Breitner en zijn foto's* worden verschillende voorbeelden genoemd.²⁵ Op grond van deze boeken weten we dat Breitner regelmatig door de stad zwierf op zoek naar motieven. Aanvankelijk 'noteerde' hij zijn indrukken in zijn schetsboekjes, waarvan het Rijksprentenkabinet er 84 bezit. Na ca. 1890 gebruikte hij ook foto's als geheugensteun. Evenals Willem Witsen was Breitner een enthousiast amateurfotograaf. Van de foto's trok hij vaak met inkt de contourlijnen over op transparant papier en

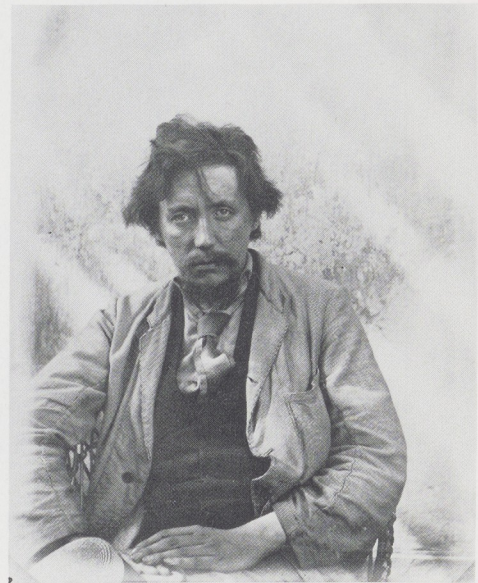
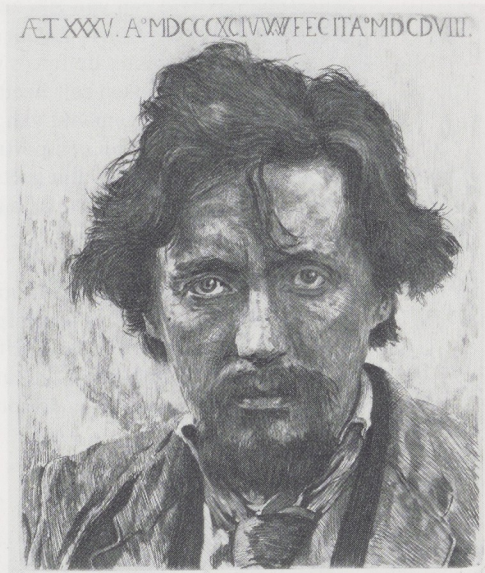

Afb. 22 (linksboven). I. Israëls, Paul Verlaine tijdens zijn bezoek aan Nederland. Zwart krijt op fotokarton 199 × 140 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 23 (linksonder). Paul Verlaine in het atelier van Willem Witsen, november 1892. Foto Willem Witsen. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden.

Afb. 24 (boven). W. Witsen, Willem Kloos, 1908. Ets 178 × 147 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 25 (rechtsonder). Portret van Willem Kloos, 1894. Foto Willem Witsen. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden.

Afb. 26. A. H. Bakker Korff, *De wafelbakster*. Paneel 10,9 × 8,5 cm. Gesigneerd BK. Rijksmuseum, Amsterdam.

gebruikte deze 'calque' als basis voor zijn compositie. De contour-tekening bracht hij over op papier of doek en deze voortekening werkte hij uit, waarbij hij al dan niet figuren en gebouwen weglief of toevoegde. Een goed voorbeeld van deze werkwijze is de aquarel van de *Kruiers bij de Jacob van Lennepkade* (inv. sch. A3160-afb. 32) waarvan zowel de afdruk van de foto, de calque en een schetsje als het schilderij bewaard is gebleven (afb. 28-32).²⁶

Tot nu toe ging men er van uit dat Breitner af en toe foto's als hulpmiddel gebruikte. Er komen echter steeds meer voorbeelden tevoorschijn waaruit blijkt dat hij veelvuldig foto's gebruikte als uitgangspunt voor een compositie. Zo bezit het Rijksmuseum behalve de reeds gepubliceerde voorbeelden nog meer werken waaraan foto's ten grondslag liggen. In het Rijksprentenkabinet bevindt zich een kleine collectie vergrotingen van voornamelijk Amsterdamse stadsgezichten. Hieronder treffen we een gezicht op het

Afb. 27. *Het model voor de wafelbakster*. Daguerreotypie vermoedelijk door Bakker Korff. Particulier bezit.

Damrak aan (afb. 34) dat Breitner heeft gebruikt voor zijn beroemde schilderij *Het Damrak te Amsterdam* (inv.nr. A2879-afb. 33). Het gedeelte tot en met de Oude Kerk is in belangrijke mate gebaseerd op de foto. Vanaf het gebouwtje met het opschrift *Piano's Orgels* heeft de schilder de achterkant van de huizenrij aan de Warmoesstraat en de in aanbouw zijnde Beurs van Berlage vervangen door een gefantaseerde gevelrij. Op de voorgrond links en midden is enige stoffering aangebracht, terwijl de korte aanlegsteiger is verdwenen.

Een ander voorbeeld is het in de *Schilderijencatalogus van het Rijksmuseum als Buurtje in de Amsterdamse Jordaan* (inv. A 3529-afb. 35) aangeduide schilderij. Weergegeven is de Baanbrugsteeg gezien vanaf de Haarlemmerdijk in de richting van de Vinkenstraat en de Brouwersgracht. Dit schilderij is gebaseerd op een vergroting van Breitner (afb. 36). Misschien heeft hij voor het pand ter rechterzijde nog gebruik

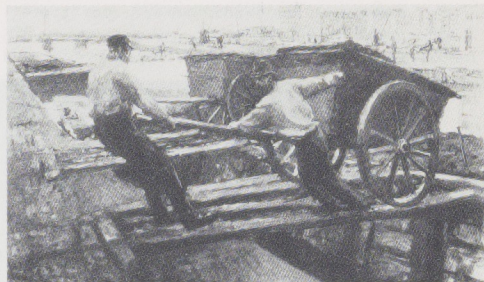
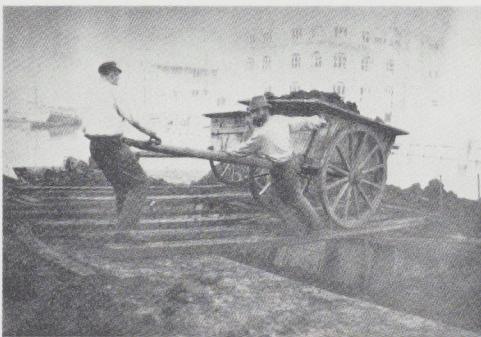
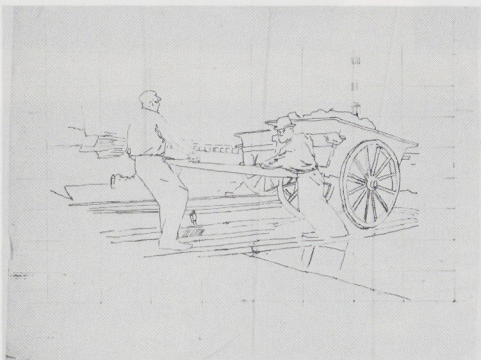
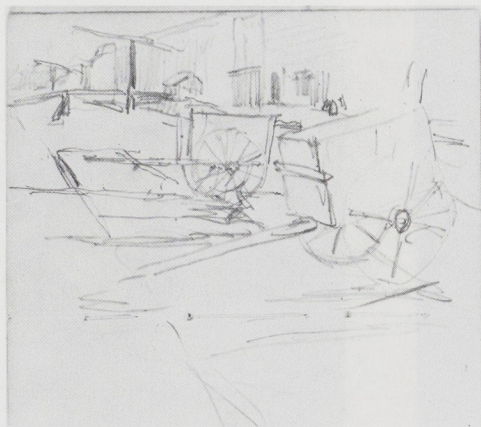
Afb. 28–32. G. H. Breitner, *Kruiers bij de Jacob van Lennepkade*. Afb. 28. Voorstudie voor *De Kruiers* (inv. 1924: 83). Zwart krijt. Twee bladen van een schetsboekje. Het onderste gedeeltelijk afgebeeld. Bladmaat 159 × 101 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 29. Oostindische inkt op transparant papier 340 × 590 mm (binnen kader). Coll. A. B. Osterholt, Amsterdam.

Afb. 30. Foto. Negatief in de collectie van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag.

Afb. 31. Doek, 78 × 130 cm. Particuliere collectie.

Afb. 32. Aquarel, 675 × 934 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

gemaakt van een andere vergroting (afb. 37). Ook enkele kinderfiguurtjes en de vrouw, die rechts in de steeg loopt, zijn ontleend aan de foto.

Bij Breitner diende de foto als basis voor een artistieke creatie. Meer ambachtelijk ingestelde kunstenaars als L. W. R. Wenckebach konden veel tijd besparen door foto's te gebruiken. Deze tekenaar moest immers in de periode 1892–1907 iedere week een pentekening maken voor het Zondagsblad van *Het Nieuws van de Dag* en was daardoor af en toe genooddacht zijn toevlucht te zoeken tot het kopiëren van prentbriefkaarten van Amsterdam.²⁷ Ook illustratoren van toeristische stadsgidsen werkten soms op dezelfde wijze. Zo zijn bijvoorbeeld enkele houtgravures van Willem Steelink in het oudste gidsje van het Rijksmuseum gebaseerd op foto's van de gebroeders Hisgen te Amsterdam.²⁸

Slotopmerkingen

Toen in 1961 door de Amsterdamse kunst-

Afb. 33. G. H. Breitner, *Het Damrak te Amsterdam*, ca. 1900. Doek 100 × 150 cm. Gesigneerd G. H. Breitner. Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 34 (onder). *Het Damrak te Amsterdam*, ca. 1900. Vergroting van een foto door G. H. Breitner. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

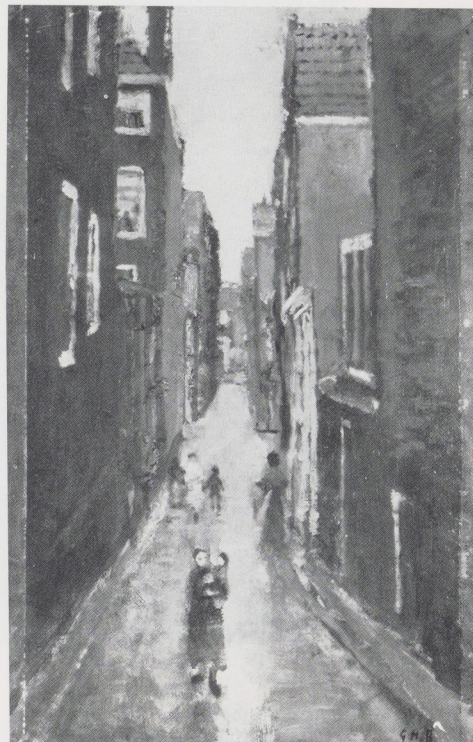

handelaar J. H. Siedenburg een wasmand met negatieven van Breitner aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag werd overgedragen, kwam men tot de ontdekking dat de kunstenaar veelvuldig van dit materiaal gebruik had gemaakt. Veel bewonderaars van de schilder waren toen bitter teleurgesteld. Maar tegenwoordig staat Breitner niet meer alleen. Van steeds meer Nederlandse kunstenaars is thans bekend dat zij foto's bij hun werk gebruikten.

Ook in de ons omringende landen werd de fotografie volop door kunstenaars toegepast. In Frankrijk bestond reeds een traditie van enkele decennia. Zo is bijvoorbeeld van Eugène Delacroix een serie figuurstudies bekend die hij alle naar foto's maakte.²⁹ In Duitsland bestonden zelfs bladen met gefotografeerde modellen in alle mogelijke poses, bestemd voor beeldhouwers en schilders.³⁰ In Engeland werkten onder andere Whistler en Seymour Haden regelmatig naar foto's of gebruikten elementen eruit. Bij verschillende van hun etsen is het gebruik van de fotografie aantoonbaar.³¹ Ook België kent enkele voorbeelden zoals James Ensor, Fernand Khnopff en Henri Evenepoel.³²

Het gebruik van de fotografie door Nederlandse kunstenaars is niet karakteristiek voor bepaalde schildersscholen. Zowel vertegenwoordigers van de Haagse en Amsterdamse School als romantici gebruikten foto's bij het opzetten van hun composities. Evenmin is de fotografie als hulpmiddel voorbehouden aan kunstenaars van gering talent. Ook vakbroeders van allure, zoals G. H. Breitner, maakten er gebruik van. Bij portretkunstenaars was en is de foto vaak uit een oogpunt van gelijkenis een onmisbaar hulpmiddel. Sommigen gaan daarbij zover dat zij het fotografische voorbeeld 'letterlijk' kopiëren. Het resultaat is dan dikwijls een stijf, uitdrukingsloos portret. Bij het in beeld brengen van stadsgezichten vormde de foto een goed alternatief voor de camera obscura, die vooral in de 18de eeuw zeer in trek was bij kunstenaars. Problemen met het perspectief konden zo tamelijk eenvoudig opgelost worden. Uit de in dit artikel behandelde voorbeelden blijkt dat voor sommige kunstenaars de foto een toevallig hulpmiddel was (b.v.

Afb. 35. G. H. Breitner, *De Baanbrugsteeg*. Paneel 40 × 25 cm. Gesigeneerd G. H. B. Rijksmuseum, Amsterdam.

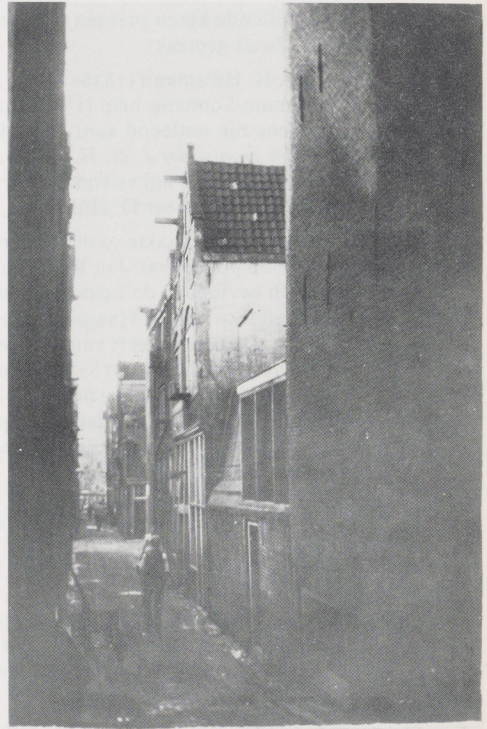

voor Matthijs Maris); bij anderen daarentegen doelbewust gemaakt (b.v. Bakker Korff). Het Rijksmuseum bezit – zoals we zagen – verschillende voorbeelden van werken naar foto's. Hoewel we van veel meer Nederlandse kunstenaars thans met vrij grote zekerheid weten dat ze naar of met foto's gewerkt hebben, zoals van Louis Apol³³ en Eduard Karsen, zijn daarvan nog steeds geen bewijzen gevonden. Zonder twijfel zullen er vroeg of laat nog veel meer voorbeelden in de collecties van het Rijksmuseum getraceerd kunnen worden.

Afb. 36. De Baanbrugsteeg in Amsterdam. Vergroting van een foto door G. H. Breitner. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 37. De Baanbrugsteeg in Amsterdam. Vergroting van een foto door G. H. Breitner. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Noten

* Ik dank Ingeborg Leijerzapf, Rudi Ekkart en Robert Jan te Rijdt voor hun nuttige kanttekeningen.

¹ Register van bezoekers van 's Rijks Museum, 27 juni 1860. Rijksmuseum Archief, Amsterdam.

² J. F. Heijbroek, 'Matthijs Maris en het «Souvenir d'Amsterdam»', *Maandblad Amsteldamum* 62 (1975), pp. 14-18.

³ *Idem.*

⁴ J. F. Heijbroek, 'Matthijs Maris in Parijs 1869-1877', *Oud Holland* 89 (1975), pp. 269-270; H. E. M. Braakhuis/J. van der Vliet, 'Patterns in the life and work of Matthijs Maris', *Simiolus* 10 (1978 / '79), p. 145.

⁵ Heijbroek 1975, *op.cit.* (noot 2), pp. 16-17.

⁶ *Willem Witsen fotograaf*, brochure bij de tentoonstelling in het Haags Gemeentemuseum, 29 jan.-13 maart 1977.

⁷ I. Th. Leijerzapf (red.), *Fotografie in Nederland 1839/1920*, 's-Gravenhage 1978, p. 69. Zie ook

I. Th. Leijerzapf/C. A. Rehorst de Westenholz, 'Fotografie' in: *De tijd wisselt van spoor*, Laren 1981, pp. 166-167.

⁸ Leijerzapf 1978, *op.cit.* (noot 7), p. 69.

⁹ C. Cuypers, 'The question by Lourens Alma Tadema', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 27 (1976), pp. 75-76.

¹⁰ I. Th. Leijerzapf/C. A. Rehorst de Westenholz, *Kunstfotografie in Nederland rond 1900*, tentoonstellingscatalogus Provinciaal Museum Sterckshof, Deurne/Antwerpen, 11 sept.-31 okt. 1982.

¹¹ P. H. Hefting/C. C. G. Quarles van Ufford, *Breitner als fotograaf*, Rotterdam 1966²; A. B. Osterholt, *Breitner en zijn foto's*, Amsterdam 1974.

¹² *Willem Witsen fotograaf* (noot 6); Ch. Vergeer, *Willem Witsen en zijn vriendenkring. De Amsterdamse bohème van de jaren negentig*, Amsterdam/Brussel 1985.

¹³ J. F. Heijbroek/A. A. M. Vis, *Verlaine in Nederland. Het bezoek van 1892 in woord en*

beeld, Amsterdam 1985, pp. 28–34. Uit A. Pit, *Catalogue descriptif des eaux-fortes de Ph. Zilcken*, Amsterdam 1918² blijkt, dat Zilcken verschillende keren prenten naar (zijn eigen) foto's heeft gemaakt.

¹⁴ J. H. H. Hülsman (1836–1907); J. M. C. J. Hülsman-Sonnenschein (1843–1912). Deze gegevens zijn ontleend aan: J. H. H. Hülsman III, *Mijn grootvader J. H. H. Hülsman* I. Dit manuscript werd mij vriendelijk ter beschikking gesteld door de heer D. Hülsman, Amsterdam.

¹⁵ Jozef Israëls maakte onder andere het beroemde portret van Jan Rudolph Thorbecke, dat zich bevindt in de Leidse Senaatskamer, naar een foto van de Haagse fotograaf Robert Severin. De foto dateert van omstreeks 1865/1866; het schilderij van 1875. Zie tentoonstellingscatalogus *Thorbecke in Leiden*, Academisch Historisch Museum, Leiden 1972, pp. 31–32. De correspondentie omtrent de totstandkoming van dit portret werd gepubliceerd door R. E. O. Ek-kart in het *Jaarverslag 1972 van de Stichting Historische Commissie voor de Leidse Universiteit*.

¹⁶ J. H. R., 'Veltman van het toneel af', *Eigen Haard* (1907), pp. 746–749.

¹⁷ W. F. Hermans, *De raadselachtige Multatuli*, Amsterdam 1976, pp. 154–155; van Multatuli zijn meer beeltenissen, gemaakt naar foto's, bekend. Zie ook pp. 114–115.

¹⁸ J. Knoef, 'Het grafische werk van A. Allebé' in: *Van Romantiek tot Realisme*, 's-Gravenhage 1947, pp. 281–285.

¹⁹ Heijbroek/Vis 1985, *op.cit.* (noot 13), pp. 74–75.

²⁰ *Ibidem*, pp. 28–34.

²¹ *Ibidem*, pp. 85–86 en 112.

²² *Willem Witsen fotograaf* (noot 6); Vergeer 1985, *op.cit.* (noot 12), pp. 159–160; Witsen maakte van Marius Bauer een tekening naar een foto. Zie Vergeer 1985, *op.cit.* (noot 12), p. 77 en Ch. Vergeer, 'Schrijvers zonder gezicht', *BZZLLETIN* 129, p. 15.

²³ M. L. Wurfbaïn, 'Van Romantiek tot Realisme: Bakker Korff, Cornet en Ringeling in de Lakenhal te Leiden', *Oud-Nieuws* 15 (1982) nr. 1, pp. 28–36. Bakker Korff maakte ook wel portretten naar foto's; zie bijvoorbeeld Th. Laurentius, *Het vermakelijk Duivenvoorde*, 's-Gravenhage 1976, pp. 42–43. In de veiling-catalogus van de ateliernalatenschap van A. H. Bakker Korff (dd. 21 en 22 maart 1882 te Leiden) wordt een lot met een portefeuille met 'photographiën' genoemd (per stuk te veilen).

²⁴ P. H. Hefting, 'Notities over G. H. Breitner', *Bulletin van het Rijksmuseum* 16 (1968), pp. 164–173.

²⁵ Zie noot 11.

²⁶ J. F. Heijbroek, *Amsterdam van binnen en van buiten*, vouwblad tentoonstelling Rijksprentenkabinet no. XXII, 5 okt. 1985–12 jan. 1986.

²⁷ *Amsterdam omstreeks 1900. Alle 231 Amsterdam-tekeningen van L. W. R. Wenckebach (1860–1937) met prentbrievenkaarten, foto's en teksten van tijdgenoten*, samengesteld door Han de Vries (Amsterdam 1974).

²⁸ *Wegwijzer door 's Rijks Museum te Amsterdam met vier-en-vijftig gravuren en twee plattegronden*, Schiedam 1983³, bijvoorbeeld pp. 20 en 46. Zie ook: *Amsterdam. Gids voor bezoekers der hoofdstad, met 55 gravures*, Alkmaar z.j. De prent van de Oudezijds-Achterburgwal (nr. 23) is gemaakt naar een foto van P. Oosterhuis.

²⁹ Zie voor een algemeen overzicht het standaardwerk van A. Scharf, *Art and photography*, Harmondsworth 1974. Hierin blijft Nederland buiten beschouwing. Zie voor Delacroix: J. Sagne, *Delacroix et la photographie*, z.p. 1982.

³⁰ Leijerzapf 1978, *op.cit.* (noot 7), p. 71.

³¹ K. A. Lochnan, *The etchings of James McNeill Whistler*, New Haven/London 1984, pp. 177–178; V. Dodier, 'Haden, photography, salmon fishing', *Print Quarterly* 3 (1986), pp. 34–50.

³² *Kunst & Camera/Art & Photographie*, tentoonstellingscatalogus Europalia 80, Brussel 28 nov. 1980–11 jan. 1981.

³³ Van Apol worden een veertigtal foto's in het Leidse prentenkabinet bewaard. Tot nu toe is nog geen onderzoek gedaan in hoeverre hij deze foto's gebruikte bij de vervaardiging van zijn schilderijen.